

ԱՆԱԾԻՏ

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍԵԱՅ

Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

Թ. ՏԱՐԻ 1907

ՀՈԿՏ.-ՆՈՅ.-ԴԵԿՏ.

Թիւ 10-11-12

ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՅՈՒՇՍԵՏՐԸ

(Շար. եւ վերջ)

Փափազեանի յուշատետրը, ինչպէս կ'ըսէր զայն ինձ զրկող բարեկամս, կը հաստատէ մէկ քանին այն տեսութիւններէն զոր յայտնած էի Պատասխանատուութիւնները յագումնաբերութեան մէջ, Անոր մէջ բնական է թէ Պերլինի վեհաժողովի միջոցին, հայ պատգամաւորութիւնը հայկական դատը չափազանցօք էն յանձնած է Անգլիոյ, եւ Ռուսիոյ հանդէպ դուրս, նոյն իսկ մերթ թրշնամական վարմունք ունեցած է: Եւ յուշատետրը կը հաստատէ ասիկա: Բնական է թէ այդ պահուն՝ Հայ ազգը սա երկու քանէն մէկն ընելու էր: 1. — Կա՛մ Ռուսիոյ հետ համաձայնել, պահանջել բացի ի բաց որ սուսական զբաղմունք պահպանուի Հայաստանի մէջ, (եւ վստահոր որ Հայոց կը սպառնար՝ ոտս բռնակին հետանալէն յետոյ՝ շատ բնական պիտի կացուցանէր այդ պահանջները՝ նոյն իսկ յաջո Անգլիացոյց), օգտուել լոջօրէն Լորիս-Մէլիքօֆի պէս ուժէ մը, հետեւել անոր խորհրդին, աշխատել կիլիկիոյ մէջ ստանալ ինքնավար բեմիմ մը, իսկ մեծ Հայաստանի մէջ՝ սուսական հովանաւորութիւն, 2. — եւ կա՛մ գիմել բոլոր պետութեանց՝ բայց միշտ մասնաւոր խնամքով եւ զգուշաւորութեամբ՝ Ռուսիոյ՝ որուն քանակը Հայաստան երկուն, խնդրել եւրոպայէն որ եւրոպական պե-

տութեանց հաւանութեամբ ընտրուած հայ վալի մը դրուէր Հայաստանի վրայ ոտս քանակին փաշտելէն առաջ, եւ այդ վալիին երկիրը կարգ կանոնի դնելու համար ընելիք ֆանքերը եւրոպական երաշխաւորութեան տակ առնուէին, այս ծրագրին իրագործման համար աշխատելու գործը յանձնուէր Նուպար Ժաշային — լուսագոյն վալի մը՝ Հայոց համար երազել իսկ կարելի չէր Արդ, Պոլսոյ հայ գիւանադատութիւնը բնաւ մտքէն չէ անցուցած Լորիս Մէլիքօֆէն «լոջօրէն» օգտուել, իսկ Նուպարին մեծածախ Հայոց դատին ներկայացուցչի պաշտօնը յանձնել: Այս բոլորը որոշապէս կը հաստատուի Փափազեանի յուշատետրով: Ահա այն կտորները որ Լորիս Մէլիքօֆի եւ իր ծրագրին մասին կը խօսի Փափազեան

«16/28 յունիս. — Յանկարծ Մէլիքօֆ զօրապետը եկաւ. ուրախութեամբ շրջապատեցինք զինքը. իսկ մը մտերմական խօսքերէն լեռայ խնդրեցինք որ բարեկամէ մեր գործոյն համար կորչաքօֆի քով. «Պիտի գնամ, կը խօսիմ, բնաւ, բայց ես գինուորական եմ, դուք գործեցէք, եւ կառավարութեանց մէջ խորութիւն մի՛ գնէք, ամենուն հետ մէկ ձեռով վարուեցէք, ամենէն օգուտ քաղել ֆանաղէք. 3 դար է որ Հայ ազգին այսպիսի բարեպաշտէ առիթ մը չէր պատահած. օգուտ քաղելու էւ»

«Յետոյ Նարպէյի հետ ներքին սենեակը առանձնացաւ եւ ապա մեկնեցաւ»

Փափազեան ամբողջապէս ի գիր չէ առած

ամէն ինչ որ ըսած է Լորիս Մէլիքօֆ, զանց ըրած է նոյն իսկ անոր այդ օրն իսկ ըրած ամենակարեւոր յայտարարութիւնը. « Մի՛ ջանաք Մեծ Հայաստանի մէջ ինքնավարութիւն ձեռք ձգել. աչքերնիդ դէպ ի կիլիկիա դարձուցէք, Ռուսները կ'օգնեն ձեզի այնտեղ »:

Ուրիշ տեղ մը սակայն, Փափազեան սապէս կը ներկայացնէ Նարպէյի ծրագիրը, որ պէտք է ըլլայ նոյն ինքն Լորիս Մէլիքօֆի ծրագիրը. « Խորէնի ծուռմուռ ընթացքը յայտնի կ'երեւի. այսպիսի պաշտօնի մէջ իրեն երբեք չվստահուիր. իրեն համար մասնաւոր փրօկրամ մ'ունի զոր յաջողցնելու համար ամէն գաղանի բանակցութիւնները կ'ընէ եւ զմեզ ալ մոլորեցնել կը ճգնի. . .

« Իր փրօկրամն է .

« 1. — Ռուսական հայ վալի դնել Հայաստանի, օրինակի համար Մէլիքօֆը(1) :

« 2. — Կիլիկիայով զմեզ զբաղեցնել եւ վերին Հայաստանէն վար իջնել՝ Ռուսին առջեւ թուժը չըլլալու համար »:

« 3. — Ռուսական օֆիսիանսիօն : »

Մեծ Հայաստանի ռուսական գրաստանը, նոյն իսկ ռուս բանակին Հայաստան մտալով՝ գէթ մինչեւ նոր բեծիմի մը հաստատումը ոչ միայն չեն ուզած մեր պատգամաւորները (բաց ի Նարպէյէն), այլ զայն նկատած են իբր շարիք, իբր առանց վարանելու մերժելի բան մը. տեղ մը Փափազեան կը գրէ. « 6/18 յունիս. — Պիւլովի տեսակցութեան մէջ, Նարպէյ (ռուսական) օքրիփասիօնի խօսք ըրեր է, զոր արգիլեցինք արտասանել ուրիշ անգամ »:

Տարօրինակ չէ՞ այս հակակրօթիւնը ռուսական գրաստանին դէմ, որ՝ եթէ կատարուէր՝ անտարակուսելի կերպով պիտի տար թրքահայոց գէթ պատուոյ, կեանքի եւ ինչքի ապահովութիւնը, զոր « Ժողովուրդը » կը ցանկար ամէն բանէ առաջ, Հակառակ որ պատերազմէն անմիջապէս առաջ եւ պատերազմի միջոցին, Թուրքը ջարդած, կոզոպատած ու անպատուած

էր Հայաստանի Հայերը, հայ պոլիտիկոսները կը նախընտրէին Թուրքը Ռուսէն, որ արդէն իսկ արեւելեան Հայաստանի մէկ կարեւոր մասը գրաւելով՝ հոն հաստատած էր կատարեալ ապահովութիւն պատուոյ, կենաց եւ ընչից « Ազգակուլ » Ռուսին տիրացուական վախն է միշտ որ այդ զգացման խորը կը թաքչի, եւ ծայրայեղ, օղային, անհիմ յոյս Անգլիոյ վրայ զըրուած եւ որու համեմատ այդ պոլիտիկոսները կ'երազէին ունենալ ինքնավարութիւն մը չնորհիւ Անգլիոյ եւ մինչեւ իսկ հաւանութեամբ Թուրքին, — մինչդեռ Նուպար որ « Թրքասէր », նոյն իսկ « Թուրքի մարդ » կը կարծուի Ա. Փափազեանէն(1), որոշապէս յարգանք կը մատուցանէ Ռուսին առ Հայութեան մէկ մասն ըրած բարիքին՝ « Երեւանի ռուսահայկական նահանգին Ժողովուրդը երեսուն տարուան ընթացքին մէջ կրկնապատուած է »:

Եւ ինչո՞ւ՝ վերջապէս՝ այդ անհասկանալի յոյսը դնել Անգլիոյ վրայ. եթէ Անգլիոյ ազատականներուն վեհանձն ու Արեւելեան քրիստոնէից բարեկամ ուղղութիւնն էր այդ յոյսը ներշնչողը, պէտք էր ըմբռնել թէ այդ անգլիացի ազատականներն իսկ ուրիշ բան չէին ընկր բայց եթէ Ռուսիոյ քեզը պաշտպանել՝ ընդդէմ իրենց պահպանողական հայրենակիցներուն. այդ ազատական Անգլիացիները պիտի իրենք իսկ ապշէին եթէ իմանային թէ Հայերը չէին ուղեր ռուսական գրաստանին պահպանումը. Գալով պահպանողական Անգլիային, որ կառավարութեան գըլուխն էր, ակներեւ էր անոր հակակրօթիւնը Արեւելքի քրիստոնեաններուն ու է ինքնավարութիւն, ու է առանձնանորոշում տալու գաղափարին. անոնց ուղեգիծն էր՝ պահպանել Թուրքիան նոյնութեամբ՝ իբր պատուար Ռուսին առջեւ, Թուրքիան՝ պաշտպանելով՝ զայն Անգլիոյ ճորտը դարձնել եւ տիրապետել այնտեղ միահեծան. պահպանողականներուն ամենէն

(1) Յայտնի է որ Նարպէյի այս ծրագիրը Մէլիքօֆի հետ համաձայնութեամբ կազմուած է: Մէլիքօֆի վերաբերմամբ խօսքերուն « ես զինուորական եմ, եւ. » պէտք չէ բնականաբար տառապէս հաւատալ. « զիս քանախտ ներկայացուցէք » չէ ուզած ըսել, բայց եթէ ազգը ուզէր՝ համաձայն էր ինքը հաւանականաբար:

(1) Ճիշդ է որ Նուպար ռուսասէր չէր, բայց Թուրքի մարդ բնաւ: Ինքզինք կը ձևացնէր Թուրքի մարդ, երբ կը խորհէր Թէ պէտք էր այդպէս ընել՝ աւելի դիւրաւ Թուրքին ձեռքէն խլելու համար ինչ որ կ'ուզէր խլել. այդպէս ըրած է եզրպատկան հարցին մէջ: Ու եթէ պաշտօնական պատգամաւոր ընտրուած ըլլար, անշուշտ՝ առանց Թուրքին հետ բացէ ի բաց արուելու՝ պիտի գիտնար « զորմածել » ռուսական ուժը:

ազնուամիտը ուրիշ բան չէր խոստանար քրիստոնեաներուն բայց եթէ պարզ հանգստութիւն, հալածանքի դադարում, « ընդհանուր » բարեկարգութեան մը, օրինապահութեան մը նպատակ ուրում։ Զէ՞ որ մեր պատգամաւորները առաջին քայլին իսկ տեսած էին թէ ո՛րքան փակ էր պահպանողական Անգլիան Հայութեան սրտին ամենահիմնական բաղձանքներուն։ Սուղպէրի ընդունած է անգամ մը Լոնտոնի մէջ պատգամաւոր Խրիմեանը, եւ խոստացած է որ Թուրքիան պիտի վերանորոգուի եւ թէ Հայերն ալ պիտի ունենան « բարօրութիւն, խաղաղութիւն եւ անվտանգութիւն » — բառե՛ր, առանց երաշխաւորութեան, նման ժէճն Թիւրքերու խոստումներուն։ Իսկ Պիքօնսֆիլտ, Անգլիոյ գերագոյն վարիչը, եւ ոչ իսկ հաճած է ընդունիլ հայ պատգամաւորները։ անսէք թէ ի՞նչ կը գրէ այդ մասին Փափազեան։

« 2/14 Յունիս. — (Խրիմեան) ինձ բացատրեց (ի Լոնտոն) ըրած ձեռնարկները, Պիքօնսֆիլտին եւ Անգլիոյ թագուհւոյն չնեղկայանալուն պատճառները. ատաջինին փորձեր է, երկրորդին՝ ո՛չ։ (Չերազ պատմած էր ինձ՝ լոսկեայն պահելու պայմանաւ՝ թէ Պիքօնսֆիլտէն ընդունելութիւն խնդրելու համար ինք խնդրագիր մատուցեր է. Գ. Փ. ալ իր կողմանէ նոյնը ըրեր է եւ Կ. Յակոբեան ալ միեւնոյնը. իրարու ետեւէ երեք հատ առանց մէկ մէկու գիտութեան. այդ ամբարտաւան անձն ալ (Պիքօնսֆիլտ) պատասխաններ է թէ Սուղպէրիին հետ տեսնուեր է (Խրիմեան), բաւական է։

« 5/17 յունիս. — ... Պոլսէն հեռագիր եկաւ յանձնարարող թէ Պիքօնսֆիլտին հետ տեսնուելու միջոցը գտնենք եւ այս մասին գիմենք նաեւ Մելքոն խանին։

« 6/18 յունիս. — ... Պիքօնսֆիլտին եւ Անտրապիին յատուկ համակ գրուեցաւ։

« — 8/20 յունիս. — Պիքօնսֆիլտէն Սաթլիին անուն անձը եկաւ. կը ցաւ որ շատ զրազած ըլլալուն համար չկրնար հայ պատգամաւորներն ընդունիլ. կ'ուզէ որ գրով հաղորդուին իրեն խնդիրներնիս։

« — 17/29 յունիս. — ... Նարպէյ եւ Չերազ գացին (ֆրանսական երեկոյթին) եւ ի՞նչ գեղեցիկ արդիւնք ... Մելքոն խանի միջոցաւ Պիքօնսֆիլտի ներկայացեր են, պայմանաւ որ

խաղաղական նիւթի վրայ յիշուուի. շատ մարգավարութեամբ ընդունել է։

Գանք հիմա այն հատուածներուն որ կը վերաբերին Նուպարի հարցին։

« 9/21 Յունիս. — Պոլսէն հեռագիր, որ կը պատուիրէ մոռնալ Նուպարի անունն անգամ։

... Նուպարի մասին հեռագրին վրայ բարկացաւ Հայրիկ եւ յայտարարեց ինձ թէ « Պատրիարք եւ զու պատասխանատու էք, այսուհետեւ եւ չեմ պատասխանատու, ինչպէս կ'ուզէք, այնպէս ըրէք։

« 12/24 Յունիս. — ... Խրիմեան առանձինն հրաւիրուեցաւ Մելքոն Խանէն. Չերազ կը կասկածի որ Նուպարի համար եղած ըլլայ եւ զանի բերել տալ փորձեն։

« 14/26 Յունիս. — ... Գիշերը Աւստրիական դեսպանատան երեկոյթին գացին. երեկոյթին մէջ, Մելքոն Խան Հոհենլոսէ իշխանին քով Նուպարի հոս գալը կարեւոր դասեր է։ Չերազ ինձ հարցուց թէ ի՞նչ պիտի ընենք եթէ գայ. « անոր ալ դիւրին համարան կը գտնենք » ըսի, եւ որոշեցինք գրել Պոլիս։

« Խրիմեան աւելի համարում ունի Նուպարի վրայ քան Պոլսեցիներուն, իսկ իմ վրաս աւելի քան Պոլսեցիներուն ...

« 15/28 Յունիս. — Նուպարի Մեմուշառն եկաւ (1)։

« ... Քարաթէոսոօրի Խրիմեանի ըսեր է թէ հայ վալի չըլլար. ինքն ալ հաւատացիր է եւ իբր կարեւոր բան կ'ուզէ հեռագրել ի Պոլիս որ հայ վալիով բաւականանալ համոզուին, վասն զի Նուպարի խորհուրդն է, եւ Նուպար ինքը վալի ըլլայ ա՛ն ինչ կ'ըլլայ ըլլայ հայ ապգը. այս մասին գրեցինք ի Պոլիս, որ արթուն կենան եւ եթէ գուռը այդ կարգի որոշում մ'ընէ, դեմ ելնեն այդ անձին որ կ'երեւի քե Բարիզի քուրֆ դեսպանին եւ քերեւս այրոց հետ ալ խորհրդակցութիւն ունի Հայոց խնդիրը քննեցնելու եւ պատեհութիւնը կորսնցնելու համար ... (2)

(1) Ոչ միայն Նուպար չէ մերժած Պերլին գալ Հայոց համար աշխատիլ, այլ՝ տեսնելով որ զինքը չեն հրաւիրեր՝ գէթ իր «մեծաւան» ուղարկած է։

(2) Այս տողերուն մէջ արդէն երեւան կուգայ՝ որոշապէս՝ ստրկացած Հայուքեան կործանարար հիւանդոտ «կասկածառութիւնը»։ Նուպար կը նկատուի արդէն իբր պարզ դաւաճան, իբր «Թուրքի մարդ»... այն Նուպարը

« . . . Թանկի թղթակցէն իմանալով որ Նուպար իր մեծուսուր խրկեր է Վատինկթոնի՝ իբրեւ բացատրիչ Հայոց խնդրոյն (անշուշտ մեքերը նախապաշարեղու համար) ըսի որ թեկ զարնենք եւ հասկցնենք թէ ուշ մնաց իր մեծուսուր եւ մենք մեր թղթերը արդէն տուած ենք: Խրիմեան ըսաւ որ « Պեքոնֆիլա եւ Վատինկթոն ուղեցին մեր թղթերը եւ մենք ալ տուինք » գրենք, եւ ուղեց նախ տեսնել Մելքոն Խանը: »

« — Հայրիկ, ըսի, սպասել չըլլար. հեռագրով իմացնենք (Նուպարին) որ հասկնայ թէ մենք իրեն չենք հետեւիր. երկու կերպ աշխատիլ չըլլար, յետոյ կ'ըլլայ մեզ. մանաւանդ որ Պոլիս ըսաւ մեզ՝ « (Նուպարի) անունն անգամ մօտցէք: »

« — Ես Պոլիս Մոլիս չգիտեմ. ես անոր հրահանգներուն հետեւիլ պարտաւոր չեմ, պարագաներուն պիտի հետեւիմ. ես ան մարդը (Նուպարը) չեմ կրնար կոտորել. պիտի շահիմ զայն », ըսաւ:

« — Հայրիկ, ծանր են վայրկեանները, չենք կրնար երկու ճամբայ ըսնել. այսօրուան գործը վաղուան չենք կրնար ձգել. պէտք է զարնենք հեռագիրը, ստիպողական է: »

« — . . . Ես այդպիսի հեռագիր չեմ ստորագրեր, ըսաւ, եւ ոտքի ելաւ մեկնեցաւ: »

« — Ես կը ստորագրեմ, ըսի, եւ Չերազի պատրաստել տուի հեռագիրը զոր ինքը ստորագրեց եւ յետոյ նամակ մը խմբագրելով՝ Չերազ թարգմանեց եւ այն ալ ստորագրելով մեր թըղթերովը միասին ղրկեցինք Նուպարին: »

18/30 Յունիս. — . . . Մելքոն Խանի հետ առանձին տեսնուեցայ: Գրեք է Նուպարին որ գայ(1): Խրիմեան Նուպարի վախիժեան համար կ'աշխատի եւ իր քաղաքականութիւնն ալ հակառու երեւնալն է: »

« Չերազ ստիպականին համեմատ յուզեալ որ Եգիպտոսը Թուրքին ձեռքէն խլեց, ուղեց զայն անկախ դարձնել, չկրցաւ, բայց դժ աղտակց զայն Թուրք լուծէն եւ Անգլիոյ օգնելու հովանաւորութեան տակ անցնելուն պատճառ եղաւ. . . . դաւանան, այն մարդը որ գրած էր իր այդ « մեծուսուր », անտարակուսելի հայ ազգաւորի — ու միանգամայն հարաւիկ դիւանագետի — հոյակապ արտադրութիւն: »

(1) Ինչպէս գար, երբ պաշտօնապէս պատգամաւորութիւնը իրեն գրեւ էր որ չգայ: »

է. ըսի իրեն որ արի կենայ. բան չեն կրնար ընել. ոչինչ կ'ըլլայ Պոլսոյ որոշմանց եւ հրահանգներուն հակառակ: »

— Պոլսէն հեռագիր եկաւ որ կ'ըսէ՝ Առանց հայ վալիի եւ հայ պաշտօնատարներու բարեկարգութիւնը խորհական է(1): »

. . . Սեղանին վրայ ալ (Խրիմեան) ինքզինքը գովեց եւ Նուպարի Մեծուսուր: »

« Աշխարհք Նուպարին վրայ շինուած է, զարմանալի բան. . . . Պաշտօն մ'ունի (Խրիմեան), պատգամաւոր է. փոխանակ այդ պաշտօնը տուողներուն հետ խորհրդակցելու եւ անոնց հետեւելու, կ'երթայ Նուպարին կը հետեւի, անոնց հակառակորդիմ(2): »

— Պատրիարքին գրեցի Խրիմեանի այս ընթացքը, Նուպարի վախիժեան խնդիրը զոր կը պաշտպանէ նաեւ Մելքոն Խան: »

. . .

Այն յօդուագներուն մէջ զոր գրեց Պատաւխանաստուրքիւնները յօդուածիս պատասխան, Պ. Չերազ ջանաց հաստատել թէ Նուպար չէր եկած Պերլին՝ որովհետեւ ինքն իսկ այդ բանը դժուարացուցած էր՝ պայման դնելով որ կուգայ միայն եթէ եւրոպական պետութեան մը լիազօրները զինքը հրաւիրէին: Ինծի դժուար կը թուի հաւատալ որ Նուպարի պէս դործնական մտքով մարդ մը զնէր այդպիսի պայման մը որ անգործադրելի էր: Ինք քերտօրեմ կ'ուզէր գեր մը կատարել հայկական խնդրոյն մէջ, ատիկա Պ. Չերազ ինքն ալ կ'ընդունի. ինչո՞ւ ուրեմն իր ձեռքով խոչընդոտներ ստեղծէր իր բաղձանքին իրականացման առջեւ: Պ. Չերազ կը գրէ թէ Նուպար՝ եթէ նոյն իսկ զար Պերլին՝ մտադիր էր պաշտօնապէս իրը Հայոց ներկայացուցիչ չգործել, այլ իրը մտնաւոր անհատ, իբր խորհրդական, պայմանով միայն որ իր ծրագիրը ներկայացուէր Վեհաժողովին: Ատիկա կ'ըմբռնեմ, Նուպար, որ կ'ուզէր ընտրելի ըլլալ Հայաստանի ընդհ. կուսակալութեան, չէր կրնար պաշտօնապէս իրեն համար աշխատելու ձեռն

(1) Եթէ հայ վալի կ'ուզէին Պոլսէն, ինչո՞ւ իրենք իսկ չէին առաջարկեր Նուպարը իրը « բանտիսա ». կարելի՞ էր լաւագոյնը գտնել: »

ունենալ: Կարեւորը իր Պերլին գտնուին ու ան-
ձամբ աշխատելն էր: արդիւնքը միեւնոյնը, եւ
նոյն իսկ լաւագոյն, պիտի ըլլար: Իր Պերլին
չգալուն պատճառը Պոլսոյ խումբին չկամու-
թիւնն է:

Յուշատետրին այն կտորները զոր վերեւ
յիշեցի՝ այս մասին չստ յատակ են: Նուպար
կ'ուզէ գալ, եւ պոլսական հրահանգը իրեն կ'ըսէ
« Տեղդ նստէ »:

Պ. Չերազ գրած էր նաեւ թէ նոյն իսկ եթէ
Նուպար եկած ըլլար՝ տարբեր արդիւնք մը պի-
տի չկարենար ձեռք ձգել իր ծրագրով, քանի
որ՝ տեսնելով որ զինքը չեն հրաւիրեր՝ Նուպար
չկրնալով հանգարտ կենալ, իր ծրագիրը հրա-
տարական էր Լոնտոնի Նայքիին Սկեքիւրիին մէջ
եւ Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ՝ հրաւիրուած
Պիքսնոֆիլտէն՝ անձամբ ալ զայն պաշտպանած
էր անոր մօտ, առանց որ եւ է արդիւնք ձեռք
ձգելու: Համամիտ չեմ այս մասին Պ. Չերազին:
ծրագիր մը միմիայն թերթի մը մէջ հրատա-
րակուելով, կարեւոր արդիւնք մը չի կրնար
տալ, բայց կարող է տալ՝ եթէ զայն յզացողը
իր անձին, մտքին, իր հեղինակութեանը, իր
գործունէութեան բոլոր միջոցներուն զէնքերով
ամրացած՝ պաշտպանէ զայն ինքն իսկ, եթէ
փոխանակ անձնապէս գործած ըլլալու: Քաջութիւն
իր ծրագիրը հրատարակած ըլլար թերթի մը մէջ,
Իտալիան երբեք կազմուած չէր ըլլար: Իսկ
Պերլինի վեհաժողովին յետոյ՝ թէեւ Նուպար
անձամբ թացատրած է Պիքսնոֆիլտին իր ծրա-
գիրը, բայց արդէն ուշ էր. հարցը փակուած
էր: Բուսական բանակը Հայաստանն եղած,
Պերլինի գաշնագիրը խմբագրուած, Տաճկաստա-
նի բաղդը վճռուած էր՝ զէթ բուսական երկար
ժամանակի մը համար: այլ եւս կարելի չէր ար-
մատական փոփոխութիւն մը մտցնել Տաճկաս-
տանի մէջ: Եւ եթէ Պիքսնոֆիլտ Նուպարի ծր-
ագրին մէջ ուրիշ բան չէ տեսած բայց եթէ
դատարանական եւ ստիկական բարենորոգ-
ման կէտեր եւ ատոր վրայ հիմնուելով երած
խորհրդարանին մէջ բոլոր է թէ Հայերը ինքնա-
վարութիւն չեն ուզեր այլ միայն պարզ փոքրիկ
բարեկալութիւն մը ընդհանուր գաղական եւ
ստիկական սխառմին: Պ. Չերազ կը սխալի
ատոր ալ մեղքը՝ ինչպէս ըրած է՝ Նուպարի

ծիտը փաթթելով: Պիքսնոֆիլտ բաւած հրէշն
է որ կը խեղաթիւրէր՝ դիտամբ՝ Նուպարի ծրա-
գիրը, որուն մէջ էական կէտը՝ եւրոպական
պետութիւններու հաւանութեամբ ընտրուած
հայ վալիի մը նշանակումն եւ հայկական նա-
հանգներուն հայ կազմակերպութիւն մը տալու
առաջարկն էր, ինչ որ « սողմն » էր հայկական
ինքնավարութեան մը: Կը բաւէ ուշի ուշով
կարգալ Նուպարի ծրագիրը, մասնաւորապէս
« ինչ բնութիւն ալ որ ունենան այն բարենո-
րոգումները » տողէն մինչեւ « այդ ընտրութիւնը
պաշարել ամէն բաղձալի երաշխաւորութիւննե-
րով »:

Պ. Չերազ գարձեալ կը սխալի երբ կ'ըսէ
թէ նոյն իսկ եթէ Նուպար նշանակուէր վալի
հայկական նահանգներուն, ոչ մէկ իրական ար-
դիւնք պէտք չէր նկատել զայդ, որովհետեւ
թուրք կառավարութիւնը կարող էր Քիւրափ մը
ձեռքով սպաննել տալ զայն, եւ Հայաստան
նորէն պիտի մնար միեւնոյն կացութեան մէջ:
Թուրք կառավարութիւնը երբեք սպաննել չէ
տուած եւրոպական տէրութիւններու հաւանու-
թեամբ նշանակուած կուսակալ մը: Լիբանանի
մէջ այսքան տարիներէ ի վեր՝ ոչ մէկ կուսա-
կալ սպաննուած է: Եւ Լիբանոնով իսկ որ
Նուպարը սպաննէին, իրերու նոր վիճակը որ
հաստատուած էր եւրոպական պետութեանց
որոշմամբ՝ ատով չէր փոխուեր: Բեմիքը կը մնար
նոյնը, եւրոպական պետութիւնները՝ տրուած
որոշման գործադրութեան շարունակումը ապա-
հովելու համար՝ յաջորդ մը կը կարգէին Նու-
պարին: Եւ արդէն՝ ճիշդ ասիկա գիտնալուն
համար է որ Թուրք կառավարութիւնը երբեք
մտքէն պիտի չանցընէր Նուպարը՝ անդամ մը
իր վալի ընդունելէ յետոյ՝ սպաննել տալ:

Ինչ որ անվիճելի կը թուի ինձ, այն է որ
Ներսէսեան խումբը Անգլիոյ վրայ չափազանց յոյս
դնելու սխալը գործած է: Երբեք չեմ խորհած թէ
Հայք այդ պահուն ոչ մէկ կարեւորութիւն ընծա-
յելու չէին Անգլիային: անհրաժեշտ էր ի նկատի
ունենալ այդ ահագին կշիռ ունեցող տարրը, բայց
պէտք էր ըմբռնել թէ անգլիական դիւանագի-
տութիւնը « թշնամի » էր Հայոց ներքին ամենէն
սուրբ բաղձանքներուն, մինչ Ռուսը՝ իր շահերուց
բերմամբ՝ գաշնակից էր Հայուն, եւ յօժար

Հայաստանի մէջ իրական խաղաղութիւն , ապահովութիւն , զարգացման նպատակներ պայմաններ ստեղծելու , իսկ կիլիկիոյ մէջ աջակցելու ինքնավարութեան մը հաստատման . Հայք պէտք էր միշտ վարուէին Ռուսին հետ իբր դաշնակցի , իսկ Անգլիոյ հակառակութիւնը ջնջելու , ղէթ մեղմացնելու համար՝ ջանային ամենայն ճարպակութեամբ աշխատել : Եւ արդէն որքան իրենք փարած մնային Ռուսին , այնքան Անգլիա՝ ռուսական միջամտութեան մշտական վտանգ մը տեսնելով Հայոց մէջ՝ պիտի ստիպուէր աւելի դոճացում տալ Հայոց , որպէս զի պէտք չունենային Ռուսին դիմելու Ինքնին հեռանալով Ռուսին , նետուելով Անգլիոյ գերիւր , քաջալերած եւ դիւրացուցած կ'ըլլային Անգլիոյ թրջասէր ծրագրին իրականացումը : Անգլիա պիտի շատանար քանի մը անուշ խօսքով Հայերը լողզելով , եւ այդպէս ալ ըրաւ . « Դուք ապահով եղէք , Թուրքը շատ աղէկ պիտի նայի ձեզի , այսուհետեւ չպիտի հալածէ , ազատ ու հանգիստ պիտի թողու ձեզ , մենք ալ կը հրակենք , եւն . » :

Ամենէն զարմանալին այն է որ , նոյն իսկ կիպրոսի դաշնագիրը երեւան ելլելէն յետոյ , Փափագեան կը դառնայ աւելի անգլիասէր քան երբէք . այդ դաշնագիրը , ինչպէս նկատել տուի արդէն նախորդ յօդուածի մը մէջ , հիմէն կը հերքէր հայկական ինքնավարութեան մը ձրգտումը . եւ սակայն մեր պատգամաւորները , որ այդ յոյսը իրականացնելու համար ճամբայ ելած էին Եւրոպա , խանդավառօրէն անգլիասէր կը դառնան , կ'որոշեն որ Հայոց զորացներուն մէջ անգլիներէն պարտաւորիչ ըլլայ , մինչեւ իսկ կ'որոշեն որ խեղճ Արուսեանձտեանցը անգլիներէն սորվի . . . : Յուշատետքին վերջին էջերուն մէջ Ռուսին անուշն իսկ չկայ : Անգլիան իր հովանաւորութիւնը կը տարածէր ամբողջ Օսմանեան պետութեան վրայ , եւ հասկանալի է որ Հայերը ուշադրութեամբ հետեւէին անգլիական քաղաքականութեան , միշտ ջանադիր ըլլային զայն իրենց համակիր կացուցանելու . հասկանալի է որ — եւ այդ՝ արդէն ո եւ է պարագայի մէջ՝ — Հայոց մէջ անգլիական լեզուն ու քաղաքականութիւնը տարածել քաղաքին , ոչ թէ Պիքոնսֆիլոսին հաճելի ըլլալու

համար , այլ բարոյապէս զօրացնելու համար հայ ազգը ներարկումովը առողջ ու գեղեցիկ «անգլիական մտքին» , որ Պիքոնսֆիլոսի պէս հրէշները մոռցնել տալու չափ հոյակապ ազնիւ մարդիկ արտադրած է . բայց այս բոլորը չէին արգիլեր նկատելէ որ Ռուսիա միշտ կը մնար անանակից պետութիւնը , թէ Ռուսիան այն պետութիւնն էր որ իր ձեռքին տակ ունէր մէկ միլիոն Հայ , թէ՛ թէպէտեւ՝ մասամբ՝ դիւանագիտութեան մէջ Անգլիայէն պարտուած , Ռուսիան հեռու էր սկար ըլլալէ , եւ թէ Արեւելեան խնդրոյն մէջ միշտ կը մնար առաջին ուժը Անգլիոյ հաւասար (չէ՞ որ ռուսական ծրագրին մէկ կարեւոր մասը իրագործուած էր՝ Պուլիաբիոյ ստեղծմամբ եւ Հայաստանի մէկ մասին ռուսական գրաւմամբ) , թէ վերջապէս Անգլիայէն շատ աւելի ազդեցիկ կերպով Ռուսը կրնար միջամտել իր բանակին ոտքին տակ գտնուող Հայաստանին հարցերուն , եւ թէ Ռուսը շատ աւելի սիրով պիտի ընէր այդ միջամտութիւնը՝ եթէ Հայք իրեն դիմէին է՛ն առաջ՝ որովհետեւ շահ ունէր այդպէս ընելու , քան Անգլիան որ շահ ունէր Հայերը իրենց տեղը հանգարտ նստած եւ միմիայն իրենց ապրանքները ծախելով զբաղած տեսնելու :

• • •

Պերլինի վեհաժողովին մօտ Հայոց զործունէութեան վերաբերող տղբումաններու շարքին մէջ ամենակարեւոր տեղ մը կը բռնէ Պ. Չերազի Mémoires d'un délégué ընդարձակ գրութիւնը որ հրատարակուած է l'Arménieին մէջ : Շատ շահեկան պիտի ըլլար կէտ առ կէտ բազմատեղ Փափագեանի յուշատետրը Չերազի յուշատետրին հետ : Կը շատանամ՝ այստեղ , մատնանիչ ընելով Չերազի յուշատետրին մէջ ինչ որ էական կարեւորութիւն ունի այդ հարցը լուստարելու համար : Չերազի յուշատետրը շատ աւելի ընդարձակ է քան Փափագեանինը , բայց Փափագեանի գրութեան մէջ կան շատ մանրամասնութիւններ որ կը պակսին Չերազինին մէջ . Փափագեան , որ հրատարակելու համար չէ գրած , ամէն բան ըսած է . Չերազ իր յուշատետրին մէջ գրած է ամէն ինչ որ նը-

պատառուր կարծած է պատգամաւորութեան . բայց ատով հանգերձ Չերազի յուշատետրը տա-
րօրինապէս կը հաստատէ ճշգրտութիւնը այն նկա-
տողութեանց զոր բանաձեւած էի Պատասխանա-
տուութիւնները յօդուածիս մէջ՝ 1878ի հայ գոր-
ծունէութեան մասին։ Ամբողջ այդ յուշատետրին
մէջ, որոշ կը տեսնենք որ պատգամաւորութիւնը
գլխաւորապէս Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի լիազօր-
ներուն ետեւէն վազած է, եւ չափազանց քիչ՝
Ռուսներուն։ Պ. Չերազ ծայրայեղ յոյս դրած է
մասնաւորապէս ֆրանսական լիազօր Պ. Վա-
տինկիթոնի վրայ, որ միշտ խոստումներով օրօ-
րած է պատգամաւորութիւնը, եւ ո՛րինչ ըրած
է։ Հայկական պատգամաւորութիւնը Պերլին
հասած է Մայիսի վերջերը։ Պ. Չերազ մինչեւ
յունիս 29 կը յիշէ տեսակցութիւններ ամէն
ազգէ լիազօրներու, գիւանդէտներու, թղթա-
կիցներու հետ։ Մանրամասնօրէն կը ծանրանայ
փոխանակուած խօսքերուն վրայ, բայց ո՛չ մէկ
բառ՝ Ռուսիո՝ եւ ոուս լիազօրներու մասին։
«Ռուս» բառը առաջին անգամ այդ յուշատե-
րին մէջ կ'երեւայ յունիս 29ի թուականով, եւ
տեպէ՛ք ի՞նչ ձեւով։

«... (ֆրանսական զեապանատան երե-
կոյթին) տեսակցութիւններ ունեցանք կոմս
Բորթիի, ... (չատ մը ուրիշ անուններ) եւ
ռուսական զեապանատան խորհրդական Պ. Արա-
փոֆի հետ, որ ճարպկօրէն ջանաց իմանալ թէ
արդեօք հակառուս զգացումներ ունե՞ին։» Պ.
Չերազ ոչինչ կ'աւելցնէ այս ֆրազին վրայ, որ
սակայն շատ կարեւոր է, որովհետեւ ցոյց կու-
տայ թէ Ռուսները հայ պատգամաւորութեան
վրայ արգէն կասկածանքով կը սկսէին նաեւ։

Յունիս 30ին է որ Պ. Չերազ կը յիշէ հայ
պատգամաւորութեան կողմէ առաջին այցելու-
թիւն մը ռուս լիազօրներուն։ «Յունիս 30ին
գացինք Ռուսիոյ զեապանատունը, ուր մեզ կը
սպասէր պառոն տ'Ուպրիլ, զեապան եւ երրորդ
լիազօր ֆարիզցիի մը պէս ֆրանսերէն կը խօ-
սէր, բոլորովին փարիզեան բարեկրթութիւն
մը ունէր։ Դիշ ծանօթ հայկական խնդրոյն,
բացատրութիւններ խնդրեց մեր Անգլիոյ մէջ
առաքելութեան մասին եւ մեր ազգային գատին
համար իր համակրութիւնը յայտնեց։ Յաջորդ
օրը այցելութիւնն ընդունեցանք Պ. Արթիւր Բա-

ֆալովիչի, թղթակից ժուռնալ sk Տեպայի եւ
աւելի մասնաւորապէս ժուռնալ sr Սեն.Փե-
րեսպուրիի, ուր հայկական հարցին վրայ կը
գրէր ռուս կառավարութեան տեսակէտով։

«(Նոյն իրիկունը, 1 յուլիս, աւստրիական
զեապանատան երեկոյթին) կոմս Շուվալով (որ
ինքնաբերաբար եկեր է տեսակցելու մեր պա-
գամաւորներուն հետ) մեզի խոստացաւ որ պիտի
դար մեզ տեսնէր Եւրոպական Թուրքիոյ գործն-
րուն կարգադրումէն յետոյ, հայկական հարցի
մասին կարծեաց փոխանակութիւն մը ունենալու
համար մեզի հետ։»

Նոյն օրը Պ. Չերազ ունեցած է նաեւ տե-
սակցութիւն մը Պ. Իվանովի եւ Արափոֆի
հետ, ... «որոնք ինձ յայտնեցին թէ գլխա-
ւորութիւն ունին հայ պատգամաւորութեան
մասնաւոր այցելութիւն մը տալ՝ հայկական
հարցի մասին երկարօրէն խօսելու համար։

Այս բոլորէն ի՞նչ կը հետեւի. — վեհաժո-
ղովին նիստերն սկսեւ են, եւրոպական Թուր-
քիոյ հարցը սեղանի վրայ է (որուն հետ այն-
քան սերտ կապ ունէր Հայոց հարցը), եւ դեռ
հայ պատգամաւորութիւնը ոչ մէկ լուրջ տե-
սակցութիւն ունեցած է ռուս լիազօրներուն
հետ. զեռ երրորդ լիազօր եւ Պերլինի զեապան
պառոն տ'Ուպրիլ օրօշ տեղեկութիւն չունի
Հայոց հարցին վրայ, իսկ Արափոֆ կը ջանայ
գլխաւոր թէ Հայերը հակառուս զգացումներ ու-
նե՞ն։ Եւ սակայն հակառակ Հայոց այդ պազ
ընթացքին, նորէն Ռուսները մօտութիւն կը
ցուցնեն, իրենք կուզան դէպ ի Հայերը, ժա-
մադրութիւն կ'ուզեն, փափաք կը յայտնեն խոր-
հրդակցելու։ Այսքան Ռուսներէն փախչելու
եւ Անգլիացուց վրայ յոյս գնելու համար, հայ
պատգամաւորները ի՞նչ տեսած էին Անգլիացի
լիազօրներէն. ցրտութիւն, կամ տարտամ խօս-
քեր. Լոնտոնի մէջ Պիքընսֆիլտ ունկնդրութիւն
մը իսկ չէ շնորհած։ Սուղպէրի ընդունած է մեր
պատգամաւորութիւնը, բայց ահա ինչ որ բռնած
է։

«Լորտ Սուղպէրի պատասխանեց, կը գրէ
Պ. Չերազ (Մարտի 1 մարտ 1891)։ «Հայերը
իրաւունք ունին բարեօք վարչութիւն մը ուզե-
լու, բայց ոչ մէկ պետութիւն մը կրնայ այժմէն
ճշգիւ ձեւը այն վարչութեան որ իրենց պիտի

չնորհուի, որովհետեւ դեռ բանաձեւը չէ գտնուած (la formule est à trouver), եւ վեհաժողովը միայն պիտի կրնայ զայն որոշել: Ամէն պարագայի մէջ, կրնաք ապահով ըլլալ թէ Հայերը պիտի ստանան վարչութիւն մը որ իրենց ապահովէ քարոռութիւն, ազատութիւն եւ խաղաղութիւն:» Տարտամ խօսքեր, եւ խաբէական խօսքեր. անգլիական կառավարութիւնը, որ կացութեան տէրն էր, շատ լաւ կրնար՝ եթէ ուզէր՝ բանաձեւ մը գտնել՝ իր կողմէն, եւ առաջարկել եւ պաշտպանել զայն վեհաժողովին մօտ. արդ իր դերը եղաւ ոչ թէ Հայոցի նպաստ բանաձեւ մը գտնել, այլ ուրիշներու կողմէ առաջարկուած բանաձեւը ջնջել կամ ուժաթափել. միակ բանաձեւը զոր ինքը յղացաւ եւ կիսորոսի Դաշնագրութեամբ յայտնեց, սպանումն էր հայկական հարցին:

Իսկ տեսէք ինչ որ կլատսթոն ըսած է Պ. Չերաքին՝ Սուլպէրիի եւ Պիքընսֆիլտի մասին, Լոնտոն տեսակցութեան միջոցին. « Սուլպէրի մեծ ազդեցութիւն չունի անգլիական կառավարութեան մէջ, ուր բացարձակօրէն կը տիրէ մարդ մը (Պիքընսֆիլտ) որ այնքան նրբամիտ ու ճապուկ է որքան հաստատակամ:» «Թէպէտեւ, կ'աւելցնէ կլատսթոն այդ միեւնոյն տեսակցութեան մէջ, անորոշութիւններ կան Թուրքիոյ քրիստոնէից նկատմամբ, բայց անգլիացի ժողովուրդը անոնց համար իրական համակրութիւն կը զգայ:» Կլատսթոն ինքն իսկ, « համակրութիւն» տարտամ բառը գործածելով հանդերձ, կը խոստովանի թէ Անգլիոյ բռնելէք դիրքը անորոշ է Հայոց մասին, եւ կը յայտնէ որոշապէս թէ անգլիական կառավարութեան բացարձակ տէրն ու զեկաշարք Պիքընսֆիլտն է. Արդ, Պիքընսֆիլտ, որ՝ Լոնտոն՝ չէր ուզած ունկնդրութիւն չնորհել, Պերլինի մէջ կը շարունակէ նոյնքան ցուրտ վարմունք մը ունենալ հայ պատգամաւորութեան հանդէպ: Ունկնդրութիւն մը դարձեալ կը մերժէ, եւ երբ ֆրանսական երեկոյթին, Մեյքոն խանի միջամտութեամբ, կը հաւանի վայրկեան մը երկու բառ փոխանակել մեր պատգամաւորներուն հետ, պայման կը դնէ որ քաղաքականութեան վրայ չպիտի խօսին, եւ՝ Չերաքի յուշատարին համեմատ՝ միակ խօսքը որ կ'ըսէ հայ պատգամաւորներուն, Էրիմանի վեղարին ձեւին վրայ դիտ-

դութիւն մըն է, « Աթոս լեռան վանականներուն դիւանոցին կը նմանի, արդեօք այդ միաբանութեան հետ կ'ապ մ'ունի՞ք, եւն:»:

Յուլիս Չին, աւստրիական դեսպանատան երեկոյթին, Պ. Չերաք տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Պիքընսֆիլտի քարտուղար Օսթէնլիի հետ. « Առիթէն օգուտ քաղեցի բացատրելու համար (Օսթէնլիին) թէ ս'ըբան յոյս գրած էին Հայերը Անգլիոյ վրայ՝ « եթէ ձեր լիազօրները, ըսի, մեր խնդիրքները չպաշտպանեն վեհաժողովին մէջ, իրենց ձեռքով մեր հայրենակիցները Ռուսներու գիրկը նետած պիտի ըլլան:» Լորտ Պիքընսֆիլտի քարտուղարը հաւաստեց ինձ թէ անգլիական կառավարութիւնը մեզի պիտի չըխնայէր իր համակրութիւնն ու պաշտպանութիւնը:»

Ի՞նչ յետոյ, Պ. Չերաք տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Պ. Վատինկթոնի հետ, եւ անոր ալ կ'ըսէ ինչ որ ըսած էր Օսթէնլիին: « Պ. Վատինկթոն հարցուց թէ ի՞նչ դիրք պիտի բռնէին Ռուսիոյ Հայերը եթէ իրենց Թուրքիոյ կրօնակիցները վեհաժողովին ստանային վարչական ինքնավարութիւն մը: Պատասխանեցի թէ ըստ ամենայն հաւանականութեան Ռուսիոյ Հայոց՝ որ մէկ միլիոնէն աւելի են՝ մէկ մասը պիտի դադրէր թրքահայաստան: Հայերը Ռուսիոյ մէջ կը վաշելեն նիւթական բարօրութիւն, բայց ոչ բարոյական եւ կրօնական ազատութիւն՝ զոր կը պահանջենք թրքական Հայաստանի համար:»

Ի՞նչքան սխալ, ի՞նչքան վտանգաւոր թաքթիք: Հասկանալի էր որ Հայք այդպիսի թաքթիք մը բռնէին եթէ Անգլիա կամ Ֆրանսա կամ Գերմանիա որոշ խոստում մը ընէր Հայոց վարչական ինքնավարութեան մը համար աշխատելու ոչ միայն այդպէս լրան չկար, այլ եւ Անգլիոյ դիւանագիտութիւնը իր տարտամ խոստումներով եւ Պիքընսֆիլտի վարմունքին շատ յստակ ցրտատութեամբ, յայտնապէս ցոյց կուտար թէ Հայք իրմէ պէտք չէր ակնկալէին ու եւ է ինքնավարութիւն, նոյն իսկ ու եւ է «մասնաւոր» բարենորոգում: Հորիզոնին վրայ կար միայն եւ միայն ուսական պաշտպանութեան նշոյլը, որ հետեւ էր իտէալ լուծումն ըլլալէ, բայց միակ դրականն էր եւ՝ յարաբերաբար՝ Հայոց նպատաւոր, Թուրքին ձեռքը մնալէն հազար անգամ դերագասելի: Պէտք էր որ Հայք Ռուսիին գիրկը մնա-

յիև, Պ. Չերազի բացատրութիւնը գործածելով, եւ միւս տէրութեանց ալ գիմէին, որ արդէն պիտի ընէին ինչ որ հարկ էր չթողլու համար որ Ռուսը միայնակ լուծէր Հայոց հարցը. եթէ այդպէս վարուէին Հայք, Պիքընսթիւտն իսկ նուազ ոլիմպական ձեւ մը կ'առնէր հայ պատգամաւորներուն հանդէպ, Հայ պատգամաւորները իրենց ձեռքով զիւրացուցած են Անգլիոյ գործը, փախչելով Ռուսէն, Արեւմտեան Եւրոպայի գիրկը նետուելով եւ Ռուսիոյ մասին նոյն իսկ գէշ խօսելով արեւմտեան Եւրոպայի լիազօրներուն:

Նուպար փաշայի հարցին մասին, Պ. Չերազ շատ քիչ բան գրած է իր յուշատետրին մէջ, բայց այդ քիչ բանն ալ կը հաստատէ իմ թեզս Ահաւասիկ:

« Պ. ար Գուբուրի, Ն. պար փաշայի մը տերիմ բարեկամը, մեզ իմացուց թէ Պ. Վապինկիմովն յանձնած էր Մեմուարը մեծանուն հայ գիտնականին, որ անոր մէկ օրինակութիւնը զրկած էր նաեւ Թայմզին: Այս աշխատութիւնը, որ հայկական նահանգներուն մէջ մտցուելիք բարենորոգումներու մանրամասնօրէն կը նշանակէր, չափաւորութեան դրոշմ մը կը կրէր որ ծայրայեղ երեւցաւ Վարժապետեան պատրիարքին եւ իր խորհրդականներուն » Ինչ որ ըսել է՝ նոյն իսկ Պ. Չերազի վկայութեամբ՝ թէ Վարժապետեան եւ իր խորհրդականները « չափաւոր » գտնելով Նուպարի ծրագիրը, մերժեցին զայն:

Լորիս Մելիքօֆի այցելութեան մասին ահա ինչ որ կը գրէ Պ. Չերազ:

« (Յունիս 28ին) ընդունեցանք այցելութիւնը Լորիս Մելիքօֆի կոմսի, որ Երլինէն կ'անցնէր՝ ինքնակրօ՝ Էմսի Զուրիքը երթալու համար: Մեծանուն Հայը, որ պատերազմին վերսկսումը կը նախընտրէր, խուսափեցաւ ազգային հարցին վրայ կարծիք մը յայտնելէ: Զերմապէս կոչում ըրինք իրեն յանուն մայր-հայրենիքի մեր եղբայրներուն, որոնց մարտիրոսութիւնը տեսած էր վերջին պատերազմի միջոցին, ու վերջապէս իր միտքը սա կերպով արտայայտեց. « Դո՛ւ եմ տեսնելով որ Հայոց անունը առաջին անգամ ըլլալով կը ներկայանայ քաղաքական աշխարհին 900 տարիէ ի վեր առաջին անգամն է որ այսքան նպաստաւոր առիթ մը կ'ընծայուի մեր ազգին, աշխատեցէք յո-

ստիլր, եւ առանց միակ լորի մը կապուելու: Զանացէք ձեր ձեռքին մէջ միացնելու բոլոր լարերը: Պետութեանց մրցակցութիւնը կարող է մեզ վաստկենել մեր դասը: Դիմեցէք անխտիր բոլոր պետութեանց, Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Աւստրիոյ, Փրուսիոյ եւ միւսներուն: Ահա խորհուրդը զոր ձեզի ունիմ տալու իրը Հայ: »

Չեմ կարծեր որ Մելիքօֆ այս խօսքերով արտայայտած ըլլայ ամէն ինչ որ կը մտածէր հայկական հարցին մասին: Ընդհանուր սկզբունք մըն է որ ճիշդ է. պէտք էր անշուշտ ամենուն գիմել, — եւ ոչ թէ Ռուսը զանց առնել ու Անգլիացոյն կտնէն վազել: Բայց արդէն Մելիքօֆ այդ սկզբունքը պարզելով չէ շատացած, ըսած է նաեւ քիչ յետոյ՝ աւելի օրոյ ու դրական բաներ, զոր Պ. Չերազ իր յուշատետրին մէջ չէ արձանագրած, եւ որոնք ծանօթ են Անանիոսի ընթերցողներուն: Այդ վերջին խօսքերուն մէջ է որ Մելիքօֆ իր բուն միտքը կը յայտնէր:

Յուլիս 5ին, մեր պատգամաւորները կը գրեն Կորչաքօֆ իշխանին՝ ունկնդրութիւն խնդրելու համար, Ահա՛ ըստ Պ. Չերազի յուշատետրին՝ մանրամասն նկարագրութիւնը այդ տեսակցութեան որ շատ չահեկան է:

« Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ յուլիս 6ին առտուան ժամը 11ին: Տասնչորսերորդ նիստին թուականն էր Վեհաժողովին, որ այդ օրը երկրորդ անգամ ըլլալով պիտի դադարէր Հայոց խնդրով:

« Ռուսիոյ առաջին լիազօրը . . . մեզի ակներեւօրէն սիրալիք ընդունելութիւն մը ըրաւ: Թէպէտ անհանգիստ, իր անթացուպերուն վրայ կրթնելով ոտքի ելաւ ընդ առաջ գալու համար երկու եպիսկոպոսներուն, եւ մեզ յայտարարեց թէ մեզ պիտի ունկնդրէր ամենամեծ հաճոյքով: Փութացինք իրեն չնորհակալութիւն յայտնել իր բարեհաջակամ ընդունելութեան համար ու նաեւ Սան-Սթեֆանօի 16րդ յօդուածին ստեղծման համար: Աւելցուցինք թէ այն տաքիւմանները զոր հազորգած էինք Ռուսիոյ եւ այլ պետութեանց լիազօրներուն, ուրիշ առարկայ չունէին բայց եթէ բացատրել եւ ընդլայնել այդ յօդուածին արամադրութիւնները, եւ յոյս յայտնելինք որ ռուս լիազօրները սրտանց պիտի պաշտպանէին

Վեհաժողովին մէջ՝ մեր պահանջումները ի նըպաստ վարչական ինքնավարութեան մը :

« Կորչաքօֆի իշխանը մեզի պատասխանեց թէ 16րդ յօդուածը դեռ Վեհաժողովին չէր ներկայացած , կարդաց զայն եւ իր խօսքը շարունակեց սապէս՝ « Զեր պահանջներուն մէջ , անոնք որ այդ յօդուածին պարունակութեանը կը կապուին , աստիճանաբար պիտի ընդունին իմ մասնաւոր պաշտպանութիւնս : Բայց դուք կարդ մը պահանջներ բանաձեւած էք , վարչական ինքնավարութիւն , եւն . որոնք իմ ստացած հրահանգներէս անդին կ'անցնին . չեմ կրնար ձեզ խոստանալ որ զանոնք պիտի պաշտպանեմ : Գիտէք արդէն թէ ես մինակ չեմ Վեհաժողովին մէջ . հոն կան 6 կամ 3 ուրիշ անձեր , որոնց մէջ քանի մը հակառակողներ պիտի ունենաք թերեւտ Ամէն պարագայի մէջ Հայերը կրնան յոյս դնել Ռուսիոյ համակրութեան վերայ : »

« Լուսինեան արքեպիսկոպոսը , զոր իշխանը « հին ծանօթ » անուանեց , ճարտասանօրէն խօսեցաւ Պատրիարքարանի վարչական կանոնադրութիւնը Վեհաժողովէն ընդունել տալու անհրաժեշտութեան մասին : « Հայերը ինծի դիմած են ինչպէս դիմած են ուրիշ լիազօրեալներու , պատասխանեց ծերունի դիւանագէտը : Փրագմէտը անոր չեմ : Զեմ ուղեր ձեզի չաքարով խաբել (vous jeter de l'eau bénite de cour) : Զեղձ կը խոստանամ ուրեմն միայն ինչ որ կրնամ ընել : »

« Լուսինեան արքեպիսկոպոսը դիմել տուաւ թէ Ռուսիան , որովհետեւ Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն ազատումին համար իր արիւնը թափած էր , կրնար պնդել Վեհաժողովին մէջ՝ աւելի հեղինակութեամբ քան ուրիշ պետութիւնները , ի նպաստ քրիստոնեայ Հայաստանին : « Միւս պետութիւնները կը համարին կոր որ մենք ոճիր գործեցինք մեր արիւնը թափելով եւ մեր դրամը վատնելով : Մենք միայն Սլավներուն համար չէ որ կ'աշխատինք , այլ Թուրքիոյ բոլոր քրիստոնեաներուն : »

Ինչպէս կը տեսնուի Պ. Չերազի այս նկարագրութիւնէն , Ռուսիոյ առաջին լիազօրը հայ պատուիրակութեան հետ ունեցած է ամենէն սիրալիք եւ անկեղծ վարմունքը . եւ սակայն պատուիրակութիւնը այդ անձին հետ տեսակցութիւն մը կ'ունենայ բոլոր միւս լիազօրները

տեսնելէ յետոյ , այն օրն իսկ երբ հայկական խնդիրը երկրորդ անգամ Վեհաժողովին մէջ պիտի քննուէր . շատ ուշ էր . ուստի դիւանագիտութիւնը իր բռնելիք ընթացքը արդէն որոշած էր : Եթէ իր բոլոր յոյսը ֆրանկերով օրօրող Վատինկիթնին վրայ դնելու տեղ , պատգամաւորութիւնը՝ Պերլին հասնելէ անմիջապէս յետոյ Կորչաքօֆի հետ լուրջ խորհրդակցութիւններ ունենար , թերեւս Կորչաքօֆի յաջողէր ստանալ աւելի քան ինչ հրահանգ որ ունէր այդ տարածամ տեսակցութեան միջոցին , եւ աւելի կորովի կերպով պաշտպաներ Թրքահայաստանի հարցը Վեհաժողովին մէջ :

Յուլիս 6ի իրիկունը , ֆրանսական դեսպանատան երեկոյթին , Պ. Չերազ կը յիշէ շատ մը անձեր որոնց հետ տեսակցած են հայ պատգամաւորները . բոլոր այդ անձերուն մէջ Ռուս մը չկայ : Կոմս Շուվալօֆ ինքնաբերաբար կը մօտենայ դարձեալ եւ կը խօսի Պ. Չերազի հետ , ու նոյն իսկ ժամագրութիւն կ'առաջարկէ . « Կոմս Շուվալօֆ իմացուց ինծի թէ Վեհաժողովը ժամանակ պիտի չունենար մեր հարցը վէճի դնելու համար եւ թէ պէտք պիտի ըլլար լիազօրներուն ներկայացնել պարզ բանաձեւ մը որ կարող ըլլար առանց զիտողութեան ընդունուելու . աւելցուց թէ ինքը պատրաստած էր այդպիսի բանաձեւ մը եւ խոստացաւ զայն հաղորդել հայ պատգամաւորութեան , եթէ պատգամաւորութիւնը ներդրութիւնը յանձն առնէր հետեւեալ օրը ժամը 11/2ին երթալ զինքը տեսնելու : »

« Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ հետեւեալ օրը յուլիս 7ին : Կոմս Շուվալօֆ մօտաւորապէս սա խօսքերով իր մտածումն յայտնեց . « Պիղմարը իշխանը Վեհաժողովին աշխատութիւնները կ'ուզէ չուտով վերջացնել , կ'ուզէ որ այլ եւս միայն սկզբունքներ ներկայացուին եւ մանրամասնութիւններու վիճարանութեան կը հակառակի : Անհրաժեշտ է ուրեմն լիազօրներուն ներկայացնել պարզ բանաձեւ մը ձեր դատին վերաբերեալ , եթէ ձեր պահանջներուն վրայ պնդէք , Թուրք լիազօրները անշուշտ պիտի քննադատեն զանոնք : Օրինակի համար՝ դուք հայ վալի մը կը պահանջէք , առարկելով թէ Հայերը վարչական աւելի կարողութիւն ունին քան Թուրքերը . Թուրք լիազօրները ասոր

պիտի հակառակին, աշարկելով թէ Թուրքերը աւելի կարող են, վարչութեան փորձառութիւն ստացած ըլլալով. ես անոնց հակառակ պիտի խօսիմ, անոնք պիտի պնդեն, եւ մեր միջեւ վիճաբանութիւն մը պիտի ծագի, ինչ որ Պիղ-մարք իշխանը երբէք չի հանդուրժեր, Պէտք է ուրեմն 16րդ յօդուածին տեղ առաջարկել ընդունելի բանաձեւ մը, եւ ես կը կարծեմ թէ Հայոց համար լաւագոյն բանաձեւը պիտի ըլլար հետեւեալը. « Թուրք կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ Հայաստանի համար բարենորոգման միջոցներ ձեռք առնել, աջակցութեամբ եւրոպական յանձնախումբի մը (commission européenne) որ հայ անդամներ ալ պիտի ունենայ եւ որ այդ նպատակով՝ պիտի պատրաստէ՝ նախաձեռնութեամբ Բ. Դրան՝ մասնաւոր կանոնադրութիւն մը եւ անոր գործադրութեանը պիտի հսկէ »: Կ'աւելցնեմ հիմայ որ եթէ կ'առաջադրեմ այսպիսի բանաձեւ մը ներկայացնել, պատճառ այն է որ Հայոց համար մասնաւոր համակրութիւն մը ունիմ, Շատ լաւ գիտեմ որ Ռուսներէն յատկապէս եւրոպական յանձնախումբի մը հաստատմանը կը հակառակին եւ կը նախընտրեն որ Դուռը ինքն իսկ Հայաստանի մէջ գործադրէ բարենորոգումները: 16րդ յօդուածին մէջ երկու կէտ կայ, Հայոց կացութեան բարւոքում, ինչ որ կը ստանաք իմ բանաձեւովս, եւ Հայոց պաշտպանութիւնը ընդգէմ Քիւրտերուն եւ Չէրքէզներուն, որու համար պիտի է կորովի միջոցներ ձեռք առնել, որովհետեւ ինչի՞ կը ծառայէ աղւոր կանոնադրութիւններ ունենալը, եթէ ուրիշները ազատութիւն ունենան ձեր զրկուխները կտրելու »:

« Դիտել տալինք ճարպիկ գիւնադէտին թէ Թրքական Հայաստանի մէջ Չէրքէզ գրեթէ բնաւ չկար, եւ թէ Քիւրտերը պիտի չկարեւորային իրենց աւերումները շարունակել՝ եթէ իշխանութիւնները զիրենք չքաջակրէին եւ չը պաշտպանէին »: « Թրքական վարչութեան այդ հարստահարութիւնն է որ կ'ուզենք ազատիլ, անոր տեղ դնելով քրիստոնեայ վարչութիւն մը որ պիտի կարենար մեր վիճակը բարելաւել, երկիրը Քիւրտերու արշաւանքներուն դէմ պաշտպանելով հանդերձ, Ձեր Վսեմութիւնը մենէ աւելի լաւ գիտէ թէ Դուռը անփոյթ է իր յանձնառութիւնները կատարելու, եւ եթէ բարենոր-

ոգման նախաձեռնութիւնը իրեն ձգուի, պիտի շատանայ Եւրոպայի աչիւն թող փչելով: Պատ-րիարքարանը մեր վրայ պարտք դրած է յանուն Թուրքիոյ Հայոց ներկայացնել սա բանաձեւը. « Հայաստանի կաղնակեղութիւն՝ ձեռամբ հայ վալիի մը, Բ. Դոնէն անուանուած՝ հաւանութեամբ Պետութեանց, ըստ էլքանանու. բեժիմն, եւ վերհսկողութեամբ եւրոպական յանձնախմբի մը որ նոյն տանէ պաշտօն պիտի ունենայ հարկ եղած կանոնադրութիւնը խմբագրելու »:

« Կոմսը սակայն պնդեց իր բանաձեւին վրայ: Մեծ կորովով կը խօսէր եւ իւրաքանչիւր բայցէ յետոյ կ'անգ կ'առնէր՝ կարծես իր պատճառաբանութեան ուժը աւելցնելու համար: Մենք ալ մեր կողմէ պնդեցինք, եւ յայտարարեց՝ իրր զիջողութիւն՝ թէ զիտ պիտի հրաւրէր զինքը վերստին տեսնելու եթէ բանակցութիւնները վերակսիլ հարկաւոր նկատէր »:

« . . . Փութացի մեր բանակցութիւնները հաղորդել վարժապետեան պատրիարքին՝ ծածկագիր հետագրով մը, եւ Պ. Վասիլիկթեոնին՝ որու վրայ եւ մեր մեծագոյն յոյսը՝ նամակով մը . . . »:

Այս տեսակցութեան մասին շատ բան կարելի է ըսել, Ահա ուստի լիազօր մը որ ինքնաբերաբար կը հրաւրէր մեր պատգամաւորութիւնը, կ'առաջարկէ որոշ բանաձեւ մը եւ ինքզինքը պատրաստ ցոյց կուտայ ինքն իսկ իրր ուստի լիազօր զայն Վեհաժողովին առջեւ պաշտպանելու: Պատգամաւորութիւնը կը մերժէ . . . ճիշդ է որ բանաձեւը շատ խանգաւաղիչ չէ, բայց, դարձեալ, « զբական » տարր մը կը պարունակէ, այն է՝ Հայաստանի մէջ բարենորոգմանց գործադրութեան հսկող եւրոպական քոմիտիին մը հաստատումը, ինչ որ բարենորոգմանց գործադրութիւնը իրական հողի վրայ դնող պայման մըն է վերջապէս: Մեր պատգամաւորները չեն օգտուիր այդ վերջին պատեհութեանէն. ինչո՞ւ. որովհետեւ հայ վալիի մը նշանակումը անհրաժեշտ կը նկատեն, ու որովհետեւ ներքնապէս՝ միշտ յուսաւով որ Վասիլիկթեոն պիտի անձամբ Վեհաժողովին մէջ պաշտպանէ Հայոց խնդիրը եւ Պատրիարքարանի ծրագիրը, կը նախընտրեն որ Վասիլիկթեոն ըլլայ Հայոց փաստաբանը եւ ոչ Ռուս մը: Արդ, ան-

գամ մը եւս կը հարցնեմ. եթէ հայ վալիի մը նշանակումը այդքան մեծ նշանակութիւն ունէր հայ պատգամաւորներուն աչքին, ինչո՞ւ օգտուած չըլլալ Նուպարէն կամ Մէլիքօֆին: Իսկ Վատինկթոնի սիրոյն Շուվալօֆի ինքնարեւու ապահով առաջարկութիւնը մերժելու համար՝ մեր պատգամաւորները ի՞նչ դրական պատճառ ունէին Վատինկթոնի վրայ այդքան վիթխարի եւ վտանգաւոր յայտ մը դնելու: Բայ Վատինկթոնի միշտ կրկնուող ու երբեք չիրագործուող քաղաքավար ու անամէջ խոստումներէն: Ի՞նչ եղած է արդիւնքը: Շուվալօֆ, տեսնելով հայ պատգամաւորութեան ցորտ վերարեմունքը՝ զէպ ի իր առաջարկութիւնը, որիչ տեսակցութիւն չէ ունեցած պատգամաւորներուն հետ, եւ Վեհաժողովին մէջ որոշ բան մը չէ կրցած առաջարկել, թէեւ դարձեալ խօսք առած եւ համակրական եւ բարեացակամ ընթացք ունեցած է զէպ ի Հայոց հարցը, իսկ Վատինկթոն, որուն վարմունքը զգուշի է, օգային խոստումներով ամսէ մը ի վեր մեր պատգամաւորներուն միամտութիւնը խաղցնելէ յետոյ, բաւ մը անգամ չէ ըսած Վեհաժողովին մէջ Հայոց հարցի մասին:

10 տւիտին, երբ արդէն 16րդ յօդուածին քննութիւնը վերջացած եւ 61րդ յօդուածը ըստեղծուած է, մեր պատգամաւորները լիազօրներուն դուռը իրենց գեմ փակուած կը տեսնեն:

« 10 յօդուած. — Լուսինեան արքեպիսկոպոսը եւ ես գացինք ՊՊ. Վատինկթոնի, Սէն-Վալէի, Տէփրէի, Շուվալօֆի, Թոմարիի եւ Ժամիլիի մօտ, որ մեզ շնորհունեցան, հայկական խնդիրը ամի յափոյ վերջացուցած ըլլալով, ինչպէս ետքէն իմացանք: Կարող եղանք տեսնել միայն ՊՊ. Իվանօֆը, Արտփօֆը, կոմս Նիքոլայ Ատլերպերկը՝ Լոնտոնի ռուս դեսպանատան քարտուղար, եւ Քոզալի, որ զանգատեցաւ քե Արեւելիի ֆրիսոնեաները ռուս խղիւղականութեան աջակից չեին հանդիսացած: »

Մեր պատգամաւորները նոյն իրիկունը աւերաբրական դեսպանատան երեկոյթին՝ իշխան Հանկելոնէէն է որ կ'իմանան որոշումը զոր Վեհաժողովը տուած է Հայոց խնդրոյն մասին: Յետախարութիւն, մեղամաղձիկ ճիշեր, զայրոյթ եւ քաղաքացեաց գէմ, սրամտութիւն Վատինկթոնի գէմ, եւն. բայց ա'լ ուշ էր:

Պ. Չերաղի յուշատետրով պատմուած իրադուրթեանց մէջ կայ հատ մը որ ուշագրաւ է, եւ միակ մխիթարական, դրական տարրը կը կազմէ հայ պատգամաւորութեան գործունէութեան մէջ. այդ այն անկեղծօրէն համակրական ընդունելութիւնն է զոր մեր պատգամաւորները գտեր են Գերմանիոյ կայսրուհոյն եւ գահաժառանգ իշխանին մօտ, համակրութիւն զոր այդ ազնիւ եւ իրապէս քրիստոնեայ անձնաւորութիւնները արդէն իսկ սկսեալ են զգուշ. Վեհաժողովանքն այցելելով, եւ զոր մեր պատգամաւորները գիտցեր են արժարձել: Այդ երկու անձնաւորութեանց բարեգութ միջամտութեամբն է անտարակուսելի կերպով՝ որ Պիզմարք Վեհաժողովին մէջ մասնաւոր խնամքով յիշեցուցած է 16րդ յօդուածին քննութիւնը եւ իր կարեւոր միջամտութիւնն ըրած է (որու մասին պիտի խօսիմք քիչ յետոյ). առանց ասոր, եթէ գործը հայ պատգամաւորներուն «գլխաւոր յայտ» նկատուած Պ. Վատինկթոնին ձեռքը մնար, հաւանական է որ այդ փոքրիկ վեհաքանութիւնն ալ տեղի չէր ունենար Վեհաժողովին մէջ, եւ անգլիացի ու թուրք լիազօրները աւելի աղաւտութեամբ ուղածնուն պէս կը շտկրտէին 16րդ յօդուածին հարցը եւ 61րդը կ'ըլլար աւելի թոյլ բան ինչ որ է:

• • •

Ասոնք ըսելով հանգերձ, վայրկեան մը չեմ վարանիր խոստովանելու որ Պատմախառնարկները յօդուածն ունէր շատ — ու մեծ — թերութիւններ: Այդ յօդուածն ճիշդ թէզ մըն է՝ գէշ պաշտպանուած: Քաղաքական հարցերու վրայ առաջին ուսումնասիրութիւնս էր, ծանօթութիւններս պակասաւոր էին. յօդուածը գրուած է հապճեպ ձեռքով մը. կան հոն անճշդութիւններ, եւ նոյն իսկ հակասութիւններ:

Բայց այդ բոլոր սխալներով ու անճշդութիւններով մէկտեղ զոր կը պարունակէր, այդ յօդուածը ունէր այն արժանիքը որ հրապարակի վրայ դրաւ սա հարցը՝ Պերլինի Վեհաժողովին ատեն արդեօք հայ գիւանադիտութիւնը ճիշդ գործած է, եւ այդ հարցին պատասխանը գիւրացնող քանի մը տեսութիւններ պարզեց, որոնք կը մնան՝ ցարդ՝ ճիշդ:

կ'ուզեմ հոս սակայն ի վեր հանել մէկ քանին այդ յօդուածին մէջ գործած սխալներու ամենակարեւորներէն : Այնտեղ առաջարկած էի Պ. Չերազին որ ընդունելով Պերլինի Վեհաժողովին միջոցին գործուած անգլիամոլութեան սխալը, ինքն իսկ Հայոց բացատրէ Ռուսիոյ կարեւորութիւնը Հայոց հարցին լուծման մէջ : արդ՝ այդ տողերը գրած առեւսյ չէի կարդացած չ'Առմէկինի նախորդ տարիներու այն բազմաթիւ յօդուածները, ուր Պ. Չերազը յայտարարեց ի որ Հայք Անգլիոյ միթինկներուն վրայ յոյս պէտք չէր դնէին, այլ Ռուսիոյ սուրին վրայ : Միայն թէ Պ. Չերազի այդ յօդուածներու շարքը « ձեւի » այն կրկին ու ծանր անպատեհութիւնն ունէր նորէն, որ 1. կը հրատարակուէր Լոնտոնի մէջ, 2. վերաւորիչ ձեւ կը ստանար յաճախ Անգլիացիացի եւ մասնաւորապէս անգլիացի ազատականներուն համար, անիմաստ էր այդ ուղղութեամբ թերթ մը հրատարակել Լոնտոն, պէտք էր զայն հրատարակել Փեթերսպուրկ կամ դէթ չեղոր քաղաք մը, ինչպէս Պրիւսէլ : հակասութիւնը կը սաստկանար մանաւանդ անով որ մէկ կողմէն «Անգլիայէն ոչ մէկ յոյս չկայ» գոչող Չերազը, միւս կողմէ՝ ամէն օր անգլիական միթինկներու կը մասնակցէր, անգլիական նախարարներու կը դիմէր եւ Անգլիոյ մէկ կողմէն միւսը կ'երթար բանախօսութիւններ ընել Հայոց հարցի մասին, այնպէս որ հեռուն, հայ ժողովուրդը, որուն մէջ շատ քիչերը կը կարդային չ'Առմէկինի, բայց չափերը դիտելն թէ Չերազը Անգլիոյ մէջ Հայոց դատին համար կ'աշխատի, կը կարծէին թէ Չերազը Անգլիոյ ձեռքով Հայաստանը ազատելու ուղղութեան քարոզիչ մըն է եւ իրենց հակառուս եւ անգլիամոլ ուղղութեան մէջ ատով իսկ աւելի կը խրախուսուէին եւ կ'ամրանային : Գալով այն կծու ոճին զոր Չերազը յաճախ կը գործածէր Անգլիոյ դիւանագիտութեան, հոյն իսկ ազատականներուն նկատմամբ, ակներեւ թաքթի պակաս մըն էր ատ ալ : քանի որ թերթը եւրոպական լեզուով խմբագրուած՝ Անգլիացիներէն կարդացուելու սահմանուած էր, պէտք էր՝ բացատրելով հանդերձ Հայոց դատին մէջ Ռուսիոյ խաղաղութեան գերակշիռ դերը, զգուշութեամբ վարուիլ միշտ Անգլիացիոց հետ, անոնց համակրութիւնը պահպանել, օգտուել անոնցմէ որքան կարելի էր,

մղել զանոնք որ Ռուսիոյ հետ համաձայնութեամբ աջակցին Հայոց հարցին լուծման :

Ուրիշ սխալ մը յօդուածին մէջ, կը յիշէի « զլջման » նամակ մը զոր իրիմեան Հայրիկ գրած էր 1895ի ջարդերէն յետոյ : Նուպար ինքն իսկ ինծի խօսած էր այդ նամակին վրայ, բայց նամակը չէի տեսած : Փափագեանի յուշատետրին ընթերցումը ցոյց կուտայ որ այդ նամակին մէջ իրիմեան ցաւ յայտնած ըլլալու էր ոչ թէ Նուպարի նկատմամբ իր այլ իր գործակիցներուն, սխալ եւ անհետաւետ վարմունք ունեւորած ըլլալուն :

Երրորդ սխալ մը՝ իմ սա տողերս են. « Ի՞նչ ստացան մեր պատգամաւորները : Ոչինչ, Վեհաժողովին մէջ եւ ոչ իսկ վիճաբանութեան առարկայ եղաւ Հայոց խնդիրը, որովհետեւ ոչ մէկ պետութեան ներկայացուցիչ զայն իր վրայ չառաւ պաշտպանել » Այս զաղափորը, զոր Արփիարեան ալ վերջերս յայտնած էր Շիրակին մէջ, անճիշդ է : Պատգամաւորութիւնը չստացաւ մեծապէս արգիւնքը որ կարելի էր՝ եթէ Նուպարի կամ Մէլիքօֆի պէս անճաւորութիւն մը անոր գլուխն անցած ըլլար եւ եթէ Ռուսիոյ հզօր ու բոլորանուէր աջակցութիւնը ապահոված ըլլար իր գործունէութեան, բայց ստացաւ արգիւնք մը, որ նշանակութեան արժանի է. եթէ պատգամաւորութիւնը բնաւ զացած չըլլար Պերլին, հաւանական է որ անգլիական դիւանագիտութիւնը բոլորովին պիտի ջնջէր Ուն-Սթէֆանօյի 16րդ յօդուածը՝ անոնց անոր տեղ Պերլինի դաշնագրին մէջ ոչինչ դնելու, եւ կամ զէթ 61րդ յօդուածին վերջին ու կարեւորութիւնն ունեցող ֆրազը դնել չտալու պիտի յաջողէր : Զայս ապացուցանելու համար կը դնեմ ստորեւ թարգմանութիւնը Վեհաժողովին նիստերու ատենագրութեանց մեր հարցը չօշափող կտորներուն, զոր քաղաք եմ Վեհաժողովին « փրօթօք » ներքոյ պարունակող հատորէն :

Նախ՝ անա՛ հատուածներ ուր Ռուսիա կ'երեւայ Արեւելքի բոլոր քրիստոնէից իրական պաշտպան, բոլոր ըայս ազգերուն « ինքնավարութիւն » տալու կողմնակից, իսկ Անգլիա՝ թուրքին պաշտպան եւ Օսմանեան կայսրութեան կարգուսարքը անփոփոխ պահելու կողմնակից : Առաջին նիստին մէջ, Կորաթօֆ կ'ըսէ,

« Աւերսանտր կայսեր նպատակը, որ Նորին Վեհափառութեան մօտին մէջ համաձայն է բոլոր եւրոպական շահերուն, Դրան քրիստոնեայ ժողովուրդներուն տալ է ինքնավար գոյութիւն մը՝ իրական երաշխաւորութիւններով ապահովուած: Եթէ այս արդիւնքը ձեռք ձգելու համայն Վեհաժողովը գտնէ միջոցներ տարբեր այն միջոցներէն սը լաւագոյն թուած են Ռուսիոյ, կայսեր կառավարութիւնը պիտի քննէ զանոնք, բայց իր միակ նպատակն է, կը կրկնեմ, քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանց ապահովել եւ երաշխաւորել ու լրջօրէն երաշխաւորել ինքնավար գոյութիւն մը: »

Երկրորդ նիստին, Կորչաքօֆ կ'ըսէ դարձեալ:

« Կը բաղձամ որ Վեհաժողովը Ռուսիոյ ներկայացուցիչները նկատէ ոչ միայն տարամերժօրէն նուիրուած Սլաւներու շահերուն, այլ իբր թուրքիոյ բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդներուն բաղձովը շահագրգռուող: »

Այն նիստերուն մէջ ուր Պուլկարիոյ հարրը վէճի կը դրուի, ռուս լիազօրները քայլ առ քայլ կը ջանան կարելի եղածին չափ աւելի բան փրցնել Պուլկարիոյ ի նպատակ, անդիացի լիազօրները կատաղաբար կը ճգնին որ թուրքին հեղինակութիւնը եւ Օսմանեան պետութեան ամբողջութիւնը անկողմ մնան: Ռուսները կը ջանան որ ինքնավարութիւնը ամբողջական ըլլայ Պուլկարիոյ մէջ, Անգլիացիները կը ջանան որ Սուլթանին գերիշխանութիւնը աւելի մեծ չափով պահպանուի հոն: Ռուսները կը ջանան որ Արեւելեան Ռուսիոյն Հարաւային Պուլկարիա կոչուի, Անգլիացիք կը ջանան — եւ կը յաջողին — որ ան շարունակէ կոչուիլ Արեւելեան Ռուսիոյ, եւն: »

Եօթներորդ նիստ:

« Նախագահը հրաւիրելով որ լիազօրները ներկայացնէին Վեհաժողովին այն հաղորդումները զոր ունէին ընկու, Կորչաքօֆ իշխանը իր խորին ցաւը կը յայտնէ որ չէր կրցած ներկայ գտնուիլ վերջին ժողովներուն ուր Պուլկարիոյ կարեւոր հարցը վէճի դրուեցաւ: Իր բացակայութիւնը արդիւնք էր իր կամքէն անկախ պատճառներու, բայց Նորին Բարձրութիւնը կը փափաքի այդ վիճաբանութեան առթիւ կարելի եղածին չափ հակիրճ կերպով արտասանել քանի

մը խօսք՝ զինքը զեկավարող հաշտարար ոգիէն ներշնչուած: Լորտ Պիքընսֆիլա, նախորդ նիստի մը մէջ, փափաք յայտնած է որ Սուլթանը տէր ըլլայ իր երկրին մէջ: Նորին Բարձրութիւնը՝ Լորտ Պիքընսֆիլաի «չէս» կը փափաքի որ Սուլթանը իր երկրին մէջ տէր ըլլայ, բայց կը կարծէ թէ այդ հեղինակութեան գոյութիւնը կախում ունի կարգ մը պայմաններէ որոնցմէ գուրու հանձարն իսկ հրաշք չի կրնար գործել: Նորին Բարձրութեան կարծիքով, այդ պայմանները վարչական են եւ քաղաքական: Վարչական տեսակէտով, հարկաւոր է որ բնակիչներն այն նահանգներուն զոր Վեհաժողովը անկախ պիտի հռչակէ, ապահովութիւնն ունենան իրենց ինչքերուն, իրենց կեանքին, եւն: ոչ թէ թղթի վրայ խոստումներով որ կրնան, ինչպէս նախորդ խոստումները, ոչ մէկ արդիւնք չունենալ եւ շարգիլել ոչ զեղծումները, ոչ կեղերումները, այլ եւրոպական աջակցութեամբ մը որ անոնց արդիւնաւորութիւնը ապահովէ եւ այդ ազգաբնակչութեանց ապահովութիւն ներշնչէ: Բաղաքական տեսակէտով, Կորչաքօֆ իշխանը զիտել կուտայ թէ փոխանակ անգլիական, ֆրանսական կամ ռուսական գերիշխանութեան մը որուն Պալսոյ մէջ՝ զանազան թուականներու՝ գոյութիւնն ունեցած ըլլալը պատմութիւնը կը ցուցնէ, ինք կը ցանկայ որ Արեւելքի մէջ ոչ մէկ գերիշխանութիւն գտնուի, ոչ Ռուսիոյ, ոչ ալ ո եւ է Պետութեան համար, եւ կը փափաքի Պալսոյ յեղեղուի հողին վրայ՝ ինքնասիրութեանց վատառողջ ու ճղճիմ պայքարին տեղ տեսնել հաւաքական գործունէութիւն մը Պետութեանց, որ Բ. Դրան պիտի խնայէր շատ մը ցնորքներ եւ շատ մը սխալներ: »

Կուգանք Հայոց հարցին: Նիստ ժ.Բ.

« Լորտ Սուլզպէրի կ'առաջարկէ զբաղիլ Սան-Սթէֆանոյի դաշնագրին 16րդ յօդուածով, որ կը վերաբերի Հայաստանին: Նորին Վսեմութիւնը պատրաստ է ընդունելու այդ յօդուածին վերջին երեք տողերը որ Հայոց շնորհուելիք բարեւաւորութեանց եւ բարենորոգմանց կ'ակնարկեն, եթէ Վեհաժողովը վճռէ ջնջումը առաջին երեք տողերուն որ կը թուին ռուսական բանաւկին քաշուելուն իբր պայման դնել Բ. Դոնէն այդ բարենորոգմանց շնորհումը: Այլապէս, Լորտ Սուլզպէրի յաջորդ նիստի մը պիտի առաջարկէր

մասնաւոր յօդուած մը Հայոց համար :

« Եռվալօթի կոմսը , առանց պնդելու վիճարանութեան մը վրայ որուն այսօր պատրաստուած չէ , վախ կը յայտնէ սակայն թէ ռուս բանակին քաշուիլը եթէ տեղի ունենայ խոստացուած բարեկաւութեանց իրագործումէն առաջ , լուրջ անկարգութեանց տեղի պիտի տայ , կը խնդրէ որ այդ մասին ամէն զիտողութիւն յետաձգուի մինչեւ այն վայրկեանը երբ վեհաժողովը աւելի ամուրջականապէս պիտի զբաղի Հայաստանի հարցով : »

Նիստ ԺԴ.

« Լորտ Սուրպէրի , մէկգի զննելով սահմաններու գծման խմբագրումը որ 13րդ յօդուածին մէջ նշանակուած է եւ որուն բազմաթիւ մանրամասնութիւնները երբեք կը թուին թէ աւելի օգտակարապէս կրնան լինիլ զրուիլ մասնաւոր շահեր ունեցող լիազօրներու առանձին խորհրդակցութեանց մէջ , իսկոյն կը զրաղի արտահանն ու կարսը Ռուսիոյ միացնելու սկզբունքովն իսկ : Նորին Վսեմութեան կարծիքով , այդքան կարեւոր տեղերու Ռուսիոյ անցնիլը Բ. Դրան զօրութիւնն ու վարկը պիտի տկարացնէր Ասիոյ մէջ , եւ անգործութեան պահպանումը շատ տարակուսական պիտի դարձնէր այդ վայրերուն մէջ , Առանց պնդելու թեզի մը վրայ որ ակնյայտի կ'երեւայ իրեն , լորտ Սուրպէրի ռուս լիազօրներուն կը հարցնէ թէ այն նկատողութիւնները զոր Անգլիոյ ներկայացուցիչները Ն. Վսեմութեանց հետ իրենց մասնաւոր բանակցութեանց մէջ յայտնած են՝ փոխօրութիւն մը յառաջ բերած են կարսի եւ Արտահանի ամբողջութիւնները վար դնելու իրենց որոշման վրայ , այն պարագային ուր Ռուսիան հարկաւոր պիտի նկատէր այդ մտադրութեան վրայ հաստատ մնալ , լորտ Սուրպէրի կը յայտարարէ թէ Անգլիոյ համար կը վերապահէ իրաւունքը՝ իր շահերը եւ այդ ազդեանականութեանց վրայ իր ազդեցութիւնը պաշտպանելու , այն միջոցներով զոր յարմար պիտի դատէր : »

Ռուս առաջին լիազօրը կը յայտարարէ թէ Ռուսիա որոշած է Արտահանն ու կարսը վար դնել , Պաթումը ազատ նաւահանգստի վերածել , իսկ Էրզրումը , Պայագլիտը եւ Ալաշկերտի հովիտը դարձնել թուրքիոյ :

Դիտելի է որ այս նիստը տեղի կ'ունենայ

« Կիպրոսի Դաշնագրութեան » երեւան ելլելէն յետոյ : Այդ Դաշնագրութեան մէջ Անգլիա կը սպառնար որ « եթէ Ռուսիա վար դնէր Կարսը , Արտահանը , Պաթումը եւ թէ ուր է առան Ռուսիա ձեռնարկէր Սուլթանին Ասիոյ մէջ ունեցած հոգեւորն ու եւ է մասին տիրանալ , ինք' Անգլիա Սուլթանին պիտի միանար զէնքի ուժով այդ տեղերը պաշտպանելու համար : » Այս դաշնագրութեան յայտնումէն յետոյ է որ տեղի ունեցած են ռուս եւ անգլիացի լիազօրներուն միջեւ մասնաւոր բանակցութիւնները որոնց կ'ակնարկէ վերոյիշեալ հատուածին մէջ՝ լորտ Սուրպէրի , եւ որոնց մէջ անգլիական լիազօրները պնդեցին կարսը , Արտահանը եւ զարծրները մասին , բայց Ռուսիա , առանց կարեւորութիւն տալու Անգլիոյ սպառնալիքին , պնդած է Կարսն ու Արտահանը պահելու իր որոշման վրայ , պահած է զահմեք , Պաթումն ալ ազատ նաւահանգիստ ընել խոստացած բայց բոլորովին ռուսացուցած է յետոյ , եւ սակայն Անգլիա պատերազմ չէ բացած Ռուսիոյ դէմ . Անգլիա ուրիշ բան չէ յաջողած « փրցնել » բայց եթէ Էրզրումը , Պայագլիտի եւ Ալաշկերտի հովիտին Սուլթանին ձանկերուն մէջ վերադարձը : Առանց մասին Ռուսիա այլ եւս չէ պնդած , որքան ալ ծանր ըլլար իրեն համար յաղթանակին ամբողջ պտուղը չքաղել . ի՞նչպէս ալ պնդէր , երբ հայ պատգամաւորութիւնը՝ Անգլիոյ հետ համաձայն՝ ռուս բանակին Հայաստանէն ելլելը կ'ուզէր . . . Այդ նոյն նիստին երկրորդ մասին մէջ , ռուս լիազօրները կը շարունակեն՝ թուրքին ձեռքովը մնացած հայկական նահանգներուն բազմոցը զբաղիլ , բայց աւելի թոյլ կերպով :

« Վեհաժողովը կ'անցնի 16րդ յօդուածին , Հայոց վերաբերեալ , եւ որ խնդրոյ նիւթ եղաւ արդէն նախօրը նիստի մը :

« Լորտ Սուրպէրի այդ մասին մատուցած է առաջարկութիւն մը որ լիազօրներուն ցրուած է : Նորին Վսեմութիւնը 16րդ յօդուածին առաջին առդերուն ջնջումը կը պահանջէ՝ մինչեւ «pays» բառը , եւ կը փափաքի աւելցնել՝ վերջը՝ հետեւեալ ֆրազը .

« (Բ. Դուռը) յետոյ պիտի համաձայնի (Պերսի լինի դաշնագիրն) ստորագրող միւս վեց պետութեանց հետ՝ այդ յանձնառութեանց չա-

« փին (portée) եւ զայն գործադրելու համար
« հարկ եղած միջոցներու մասին : »

« Նորին Վսեմութիւնը կ'աւելցնէ թէ Հայոց
շահերը պիտի պաշտպանուին , եւ թէ իր առա-
ջարկութեան նպատակը անոնց տալ է յոյսեր
անմիջական բարելաւութեանց ինչպէս եւ ապա-
գայ յառաջդիմութեանց :

« Քարաթէոտորի փաշա (թրքական լիազօր)
կ'ընդունի որ վերջին պատերազմին մէջ ըմբոստ
աշիրէթները ծանր անկարգութիւններ յառաջ
բերին . բայց Դուռը այդ մասին տեղեկութիւն
ստանալուն պէս , միջոցներ ձեռք առաւ անոնց
վերջ դնելու համար , Լորտ Սուլզպէրիի առա-
ջարկութիւնը կը թուի ակնարկել յետագայ մի-
ջոցներու : Քարաթէոտորի փաշա կը ցանկար որ
հաշուի առնուէին այն տրամադրութիւնները
զոր արդէն իսկ Դուռն առած է եւ պարբերու-
թեան վրայ աւելցնէին հետեւեալ բառերը .
« Դուռը պիտի հաղորդէ Պետութեանց արդիւնքն
այն միջոցներուն որ արդէն իսկ ձեռք առնուած
են : » Այս յաւելումը թէ՛ գոհացում պիտի տար
Օսմանեան կառավարութեան , եւ թէ՛ անգլիացի
լիազօրներուն ներկայացուցած բնագրին իմաստը
պիտի լրացնէր :

« Կոմս Շուվալսօֆ կը նախընտրէ լորտ Սուլզ-
պէրիի խմբագրութիւնը , եթէ Դուռը միջոցները
որոշած է եւ այդ միջոցները չեն գործադրուած ,
անօգուտ է զանոնք յիշատակել :

Նախագահը (Պիզմարք) ղիտել կուտայ որ
թերեւս դժուար է զսպողական միջոցներ գոր-
ծադրել անկախ աշիրէթներու մէջ , եւ Նորին
Բարձրութիւնը տարակոյս կը յայտնէ լորտ Սուլզ-
պէրիի առաջարկած յօդուածին գործադրութեան
մասին :

« Քարաթէոտորի փաշա իր ցոյց տուած յա-
ւելման վրայ պնդելով , լորտ Սուլզպէրի կը
խնդրէ որ յետաձգուի վիճաբանութիւնը . նախ-
նական բնագրին մէջ քանի մը փոփոխութիւն-
ներ մտցնելու համար :

« Խնդիրը կը յետաձգուի մօտակայ նիստի
մը : »

Նիստ ժե .

« Նախագահը ղիտել կուտայ թէ լորտ Սուլզ-
պէրի յանձն առած է Վեհաժողովին ներկայա-
ցնել օսմանեան լիազօրներուն հետ յետագայ
համաձայնութեան մը արդիւնքը՝ Հայոց վերա-

բերեալ 16րդ յօդուածի խմբագրութեան մասին :

« Լորտ Սուլզպէրի կը կարգայ յօդուածը՝
ինչպէս որ ան խմբագրուած է համաձայնու-
թեամբ Անգլիոյ եւ Թուրքիոյ լիազօրներուն :

« Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ իրականացնել ,
առանց այլ եւս յապաղման , բարելաւութիւն-
ներն ու բարենորոգումները զոր տեղական պէտ-
քերը կը պահանջեն Հայոցմէ բնակուած նա-
հանգներուն մէջ եւ երաշխաւորել անոնց ապա-
հովութիւնը Վիւրաներուն եւ Չերքէզներուն
դէմ . ան պարբերաբար իր այս նպատակով
ձեռք առած միջոցներուն մասին տեղեկութիւն
պիտի տայ Պետութեանց որ ատոր պիտի հըս-
կեն : »

« Վեհաժողովը իր հաւանութիւնը կուտայ
այդ յօդուածին : »

Վերջին երեք տողը , որ միակ բոնուելու
տեղն » են այդ խնդճ 61րդ յօդուածին , — թէ-
պէտ ա'յնքան ահաւորապէս անզօր մնալին
ցարդ — արդիւնքն են Պիզմարքի սուր միջա-
մտութեան , եւ Պիզմարք աւելի քան հաւանա-
կան է որ հոգը պիտի չընէր Հայոց բազմովը
զբաղել եւ ո եւ է միջամտութիւն ընել , եթէ
Պերլինի մէջ հայ պատգամաւորութիւն մը չըլ-
լար , որ տեսակցած էր կայսրուհոյն եւ կայս-
րորդուոյն հետ , եւ որ նոյն ինքն Պիզմարքին
հասուցած էր՝ այդ նիստէն մէկ քանի որ առաջ՝
Ներսէս Պատրիարքի մէկ նամակը երկաթեայ
նախարարապետին ուղղուած :

• • •

Ահա՛ այն քանի մը խորհրդածութիւնները
զոր հարկաւոր համարեցայ ընել Փափագեանի
յուշատետրին հրատարակման աւարտումին առ-
թիւ : Հեռու եմ այս նկատողութեանց շարքը
1878ի հայ քաղաքական գործունէութեան իբր-
լիակատար ուսումնասիրութիւն մը նկատելէ :
Ատոր համար անհրաժեշտ է աչքի առջև ունե-
նալ այդ հարցին վերաբերեալ բոլոր հրատարա-
կութիւնները , բոլոր տղքեւմանները , անտիպ
թղթակցութիւնները , որոնց մէկ մասն այսօր
անհնար իսկ է ձեռք անցընել : Ասկից զատ ,
նոյն իսկ եթէ ունենայի այդ բոլորը , չեմ կար-
ծեր որ ղիս այս պահուս տրամադիր զգայի անց-
եալ գործունէութեան մը քննադատումին մէջ

այդքան երկարօրէն յամենալու . այժմ , ատեն է ներկան կերտելու , եւ ոչ թէ անցեալի յրին-նութեամբ պէտք եղածէն աւելի ատեն կորորն-ցնելու : Անհրաժեշտ էր աչք մը նետել 1878ի կարեւոր շրջանին հայ գործունէութեան վրայ , եւ հարցական նշան մը դնել անոր դիմացը . — քանի որ այդ շրջանէն ժողովութիւն ձգուած անգլիամոլութիւնն ու ռուսատեցութիւնը կը շարունակէին մնալ անփոփոխ եւ վնասել մեր դատին . պէտք էր սխալը իր աղբիւրին մէջ մատնանիշ ընել : Այդ գործը կատարուեցաւ , եւ ապարդիւն չմնաց : Այսօր , Հայոց մեծամասնու-թիւնը ըմբռնած է թէ առանց Ռուսիոյ աջակ-ցութեան Հայոց հարցը չի կրնար լուծուիլ :

Փափազեանի յուշատետրին հրատարակումը պիտի ծառայէ 1878ի հայ գործունէութեան հա-մապատկերին յօրինման իւր նիւթեղէն : Յան-կալի էր որ Պ. Չերազ ինքն եւս , ընդարձակե-լով ու լրացնելով ուրուագիծը զոր հրատարա-կած է քանի մը հայերէն պրոշլարներով եւ ՂԱՐԱՆԻՔԻ քանի մը յօդուածներով , ի լոյս ըն-ծայէր իր ամբողջական յուշատետրը , աւելցնե-լով անոր մէջ բոլոր աղբիւրմանները , բոլոր թղթակցութիւնները զոր ունի իր ձեռքին տակ կամ կարող է ձգրել : Մեծ ծառայութիւն մը պիտի մատուցանէր մեր ժամանակակից պատ-

մութեան : Պիտի իր կարգին գիւրացնէր գործը ապագայ պատմաբանին , որ եւրոպական աղբիւ-մաններուն հետ , ունենալով եւ հայկական տա-րիւմաններն իր սրամազորութեան տակ՝ պիտի կարենար լիակատար ուսումնասիրութիւնը յօրի-նել 1878ի հայկական գործունէութեան :

Գալով մեզի , մեր պարտքը՝ հիմայ՝ ինչպէս ըսի վերեւ՝ գործել է , առանց բոպէ կորսնցնե-լու : Այն պահուն ուր այս տողերը կը գրեմ , բարեբաղդաբար՝ Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ սուր հա-կառակութիւնը Արեւելքի — եւ ամէն տեղի — հարցերուն մէջ , — հակառակութիւն որուն ա-մենամեծ զոհը Հայութիւնը եղաւ , — կը սկսի տեղի տալ համաձայնութեամբ գործելու փոխա-դարձ ցանկութեան մը , որ կրնայ մինչեւ դաշ-նակցութիւն յառաջ երթալ : Անգլիա եւ Ռու-սիա , երբ ուզեն համաձայնիլ , — Ծրանասն ալ իրենց հետ ունենալով — կրնան գիւրաւ լու-ծում մը տալ Հայոց հարցին , եւ ամբողջ Արե-ւելքի հարցին : Մենք ուրեմն այժմ պէտք է ու-նենանք , բաց ի երկրին մէջ ժողովուրդին ինք-նապաշտպանութիւնը ապահովող համերաշխ ճիգերէ , փրփականտի եռանդուն ու ճարպիկ գործունէութիւն մը թէ՛ փեթեքապուրկի եւ թէ՛ Լոնտոնի մէջ :

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Զ Ա Ր Դ Ը

(1895-1896)

Ա.

Հրաման , օհ : — Քարգիւն մէջ Պիւլսի կը ցրէ Ոմն ահա ցալի եղբայրներ . Մրգիկիներու բակերուն մէջ , միաժիր , Մահակներն ալ կը յղկուին , կը հլուտին խաղաղաները Թումաւոր օձերով . Եւստազաններն հատու եւն , եւ Ալիսի ու Տոբիսի , Եփրատի

Ախուրկներուն վրայ դաշիճները կը կըստ
Կը յեանեն կաթքարերով կացիներն :
Հրաման , օհ : — Ալ բաւական է մեծցաւ
Արծիւներու համարյալով
Թորգոմ վիշապն օրոգքին մէջ Մասիսի ,
եւ բաւական է՝ որ իր վեց գոռումով՝
Սան-Սաեֆանի եւ Պուլիսի հողին վրայ՝
Թըմուս սրբունը համակրութեան խթանեց
եւ վերջերն իր կորիւններուն շրջապատած
Թըմուս Թըմուսն աստղերուն :
Արեւ կը տեսնէք ձերամներն իր լուսադաշտ
Որոնց խորած տեղերն հերձ
Կը ձեղքալին արշալոյսներ , արեւներ
Նոթիներուն մէջ Վոսպարի կը լլուսէ
Սեւ մրրկութիւններ վիթխարի իր պոչին :